

Айтбекова Ж.А., Ажибеков А.С.

**НАРЫН ОБЛАСТЫНЫН МАЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ
ИЛИМДИН РОЛУ**

Айтбекова Ж.А., Ажибеков А.С.

РОЛЬ НАУКИ В РАЗВИТИИ ЖИВОТНОВОДСТВА НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ

Zh.A. Aitbekova, A.S. Azhibekov

**ROLE OF THE SCIENCE IN DEVELOPMENT OF ANIMAL BREEDING
IN NARYN REGION**

УДК: 636 (575.2)

Нарын областтык мал чарбасын илимий жактан камсыздоо көйгөйлөрү жана аны чечүү жолдору айгинеленип чагылдырылган.

Негизги сөздөр: *область, мал чарбасы, жайыт, асылдандыруу иштери, илимий изилдөөлөр, асыл тукум завод, жарым уяң жүндүү кой, австралиялык меринос кою.*

В данной статье открыты вопросы животноводства в Нарынской области, проблемы животноводства и пути их решения.

Ключевые слова: *область, животноводство, пастбище, племенные селекционные работы, научные исследования, племенной завод, полутонкорунные овцы, австралийский овец-меринос.*

In this article questions of cattle breeding of Naryn area of a problem cattle breeding and a way of its excision are openly.

Key words: *region, animal breeding, pasture, pedigreed selected works, scientific researches, stud farm, semifine-wool sheep, Australian-merino.*

Нарын областынын айыл чарбачылыгы эң негизги экономикалык тармак болуп эсептелинет жана аймакта өндүрүлгөн дүң үчтөн бир бөлүгүн камсыздайт. Ал эми республика боюнча Нарын областынын үлүшү 7,2 пайызга барабар.

1-таблица. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн көрсөкүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2009	2010	2011	2012
Айыл чарбасында өндүрүлгөн дүң продукциянын көлөмү, млн сом	835,7	8799,6	8970,2	11541,9
Мал чарба продукциянын көлөмү %	67,8	79,2	70,1	74,5
Талаачылыктан алынган продукциянын көлөмү %	32,2	20,8	29,9	23,9

Мал чарбачылыгы Нарын өрөөнүндө тарыхый калыптанып калган жана салттуу өндүрүштүк багыты болуп саналат.

Өрөөндүн табигый климаттык шарты, жайыттары арбын жана көп, жүн жана эт өндүрүүнү шарттады. Айыл чарбасында пайдаланылуусуз жердин ичинде, жайыттардын аянты 2624,8 миң га барабар болуп, үлүшү 95,2 Облус боюнча 2014-жылдын 1-январына карата ири мүйүздүү мал – 136,5 миң баш, кой жана эчки – 940,3 миң баш, жылкы – 94,9 миң баш.

Жогорудагы көрсөткүчтөрдү талдап көрсөк башка мал чарбачылыктарына салыштырмалуу уй чарбачылыгынын өсүү тенденциясы жогору. Ал эми койдун саны республика боюнча койдун 17,3 пайызын түзөт. Айыл чарбасында пайдалануучу жердин аянты 2770,6 миң гектарды түзөт. Анын ичинен 120,9 миң га – айдоо аянты, 141 га – көп жылдык бактар; 11,8 миң га – чөп тоют аянттары жана 2624,8 миң га – жайыт болуп эсептелет. Мунун ичинен бийик тоолуу жайыттардын аянты – 747,4 миң га түзүп, топоз чарбачылыгын нормалдуу багып өстүрүүдөгү потенциал экендиги далил. Бул жайытта 23миңден ашык, топоз багууга мүмкүнчүлүк бар. 2013-жылдын 1-январына карата облуста 7,7 миң баш топоз же республикалык жалпы топоздун санынын 46 пайызын түзөт.

Нарын облусунда жайкы жайыттар жайыттын негизин түзүшөт. Жайкы жайыттардын абалы деградациялык процесстердин жүрүшүнөн улам начар. Мунун ичинде таштуу жана бадалдуу жайыттар 32 пайызын түзөт. Жаз-күзгү жайыттар болсо баардык жайыттар аянттарынын 54 пайызын түзөт, анын 20% таштуу, 13% – бадалдуу, 9% – өтө чөптүү, ал эми 4% болсо такырланган. Жаз-күзгү жайыттын такырланышына малдын эрте жайылышы себеп болот.

Жайыт облустагы айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн табигый негизин түзүп, аларды туура пайдалануу жана калыбына келтирүү реабилитациалоо жолдорун иштеп чыгуу, деградация, эрозия процесстерин азайтуу жана алдын алуу боюнча чараларды көрүү зарыл.

Бул багытта Кыргыз мал чарба жана жайыт илим изилдөө институтунун илимий иштери 2009-2014-жылдары Нарын областынын Нарын районунун Кара-Кужур, Ак-Талаа районунун Терек айыл өкмөттөрүнүн базасында илимий-таяныч талааларды уюштуруунун, жайыт пайдалануунун пландарын иштеп чыгышып, фермерлерге сунуш кылынууда.

Илимий иштерди жигердүү жүргүзүүдө айыл чарба илиминин доктору Иманов Хамиддин, айыл чарба илимдеринин кандидаттары Жолдошев К., Кыязова Н., чоң салымдарын кошушкан.

Нарын облусунда кой чарбачылыгы, мал чарбачылыгынын негизи, айыл жергесинде жашаган калктын эң негизги киреше алуудагы бирден-бир булагы болуп эсептелинет.

Илимпоздор Г.И. жана Е.С. жетекчилиги астында жарым уяң жүндүү эт-жүн багытындагы "Тянь-Шань" тукуму түзүлгөн. Бул түзүлгөн койдун асыл тукум базасы болуп "Тянь-Шань" асыл тукум кой заводу эсептелет. Азыркы күндө, жаңы өндүрүштүн сигманын, кроссберг жүндүү кой чарбасынын өркүндөтүү багытында илимий иштер айыл чарба илимдеринин доктору, профессор А.С.Ажибековдун илимий жетекчилигинин астында ишке ашырууда. Ак-Талаа районунун фермердик чарбасында койдун жергиликтүү жарым чөлдүү шартка көнүккөн жарым уяң жүндүү койдун жаңы пародасы түзүлүүдө.

Жылкы чарбачылыгы Нарын облустунда өтө кеңири таралып өнүккөн мал чарбачылыктын бирден-бир багытын түзөт. Облуста мурунку жылдарга салыштырмалуу жылкы чарбасы өнүгүүдө.

Нарын өрөөнүндө көбүнчө кыргыз жаңы тукумундагы жылкылар эң негизги жылкынын баш санында көпчүлүктү түзөт. Бул тукумдагы жылкынын кунардуулугун жогорулатуу багытында илимий иш-чаралар – Нарын жергесинде өткөрүлгөн. Бул иште айыл чарба илимдеринин кандидаты Ж. Төлөгөнов, С. Өмүрзаковдун иштери мактоого татыган.

Балык чарбачылыгы облуста 1959-жылдан баштап балыктарды аклиматизациялоо боюнча Соң-Көл көлүндө алгач башталган. Анда көлгө сига, чар, Ысык-Көл форели, линь, осман, пелядь коё берилген. Алардын ичинен эң перспективдүү балыктын түрлөрү болуп сига жана пелядь балыктары болуп эсептелинет. Ал эми 1977-жылы Соң-Көлдө балык чарбачылыгында массивдүү түрдө балыкты кармоо башталып, ошол кезде балык уулоонун көлөмү 100 тонна балыкты түзгөн. Жылына 50-100 тонна сигалуу түрдөгү балыктар кармалып турган, ошондой эле Соң-Көл көлү жупташтырылган балык икрасынын өндүрүлүшүнө жана аларды башка көлмөлөргө таратуу үчүн жылына 100 млн даана өндүрө ала турган эң чоң суу объектиси болуп эсептелинет. Азыркы учурда тоют базасынын жоктугунан улам браконьерлердин мындан аркы балык чарбачылыгынын өнүгүшүнө тоскоолдук жаратууда. Ошондуктан келечекте Нарын жергесинде балык жана деңиз продукциясынын жетишсиздигин жоюуда жасалма жол менен балык өстүрүү жана көлмө балык чарбачылыгын өнүктүрүү абзел.

Тоолуу аймактардын калкынын социалдык жана экономикалык абалын көтөрүү менен бирге, калкка эт багытында жана тоолуу аймакка көнүп кете алган малдардын түрүн көбөйтүү зарыл.

Айыл чарба илимдеринин доктору Б. Сарбагышевдин жетекчилигинин астында Ала-Тоо тукумундагы уйлар менен атайын эт багытындагы башка уй тукумдары менен өнөр жай жупташтыруу ыкмасы колдонулуп, илимий изилдөө иши жүргүзүлгөн.

Уйдун этин көбөйтүү багытында программа жана ыкмалар иштелип чыккан.

Бул маселени чечүү үчүн илимий изилдөө жумуштары 1997-2001-жылдары Кочкор районунун савхозунда аткарылган.

Кочкор районунда Соң-Көл савхозунда 30 бука, топоз алмаштыруулар жүргүзүлгөн, тукумдануусу жана санынын көбөйүшүнө өбөлгө түзгөн. Ал эми бул малдардын салмагы 24-28 кг кошуу болгон.

1998- жылы республикабызга койдун жүнүнүн сапатын жакшыртуу үчүн таза тукумдан австралиялык меринос койлорунун базасын түзүү максатында 290 кой жана 400 ургаачы кой алынып келинген.

Австралия мериностору Кыргыздын климатык шарттарына жакшы көнүккөн. Жылдык орточо чыгым 10% дан ашкан эмес. Биринчи жана экинчи туут учурунда алынган козулардын көрсөткүчү 94,2% түзгөн жана "Кыргыз уяң" жүндүү койлордун көрсөткүчү менен тең болгон.

Австралия мериносторунун жакшы көнүккөнү, алардын таза салмагынын көбөйүүсүндө да байкалган. Кыргызстанга алынып келинген үч жылдын ичинде төрт жана беш жаштагы койлордун салмагы, 32,7 % ге чоңойгон.

Жаңы өндүрүштүк шартта Нарын областынын мал чарбачылыгында эң негизги көйгөйлөрү төмөнкүлөр:

- 1) Малдын асладандыруу иштеринин колго алынбагандыгы;
- 2) Асыл тукум малга мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүлбөгөндүгү;
- 3) Акыркы 20 жылдын ичинде облустта мал чарбасында илимий изилдөө иштеринин солгундап кетиши;
- 4) Айыл чарбасына жогорку квалификациялуу зоотехник, ветеринардык адистердин жетишсиздиги;

Айтылып кеткен көйгөйлөрдү чечүү үчүн:

- 1) Область боюнча ар бир районго жасалма уруктандыруу станцияларын ачуу;
- 2) Асылдандыруу иштерин чарбаларда жүргүзүү;
- 3) Жайыттарды рационалдуу колдонуу үчүн атайын иш-чараларды жүргүзүү;
- 4) Айыл жергесиндеги фермерлер арасында илимий негизде алар өндүргөн продукцияны жогорулатуу боюнча жана жайыттарды туура колдонуу, тоютту даярдоо иштери боюнча консультациялык иш-чараларды жүргүзүү.

Литература:

1. "Селекционные достижения в животноводстве в Кыргызстана"./ А.К.Кыдырмаев, Р.З.Нургазиев, А.С.Ажибеков, О.Д.Дуйшекеев, А.И.Ногоев, А.Н.Назаркулов, С.Д.Омурзаков, В.А.Фатеев, И.А.Альмеев, А.Х.Абдурасулов, Т.К.Исаев.
2. "Мал чарбачылыгынын негиздери"./ Деркенбаев С.М., Чортонбаев Т.Дж.

Рецензент: к.биол.н., профессор Байтолов Э.Б.